

Развивање на Правото на Енергија во ЕУ

Прирачник за Акција

Уредници Марлис Хеселман • Серџио Тирадо-Хереро • Мерилин Смит • Марине Корнелис

Соработници Ињиго Антепара • Ана Бајоми • Роберт Барела • Умберто Као • Суран Чатерџи • Тереса Квердо • Одри Добинс • Џовани Фриго • Сара Фулер • Мариеле Фенстра • Жоао Педро Гувеја • Рејчел Гујет • Вивиен Кижилец • Брефини Ленон • Ирене Гонзалес Пихуан • Славица Робич • Кејтлин Робинсон • Невена Смилевска • Анаис Варо • Хјерим Јун • Лидија Живчич

Превод Нина Милева

**Funded by
the European Union**

Овој прирачник е дел од COST Action CA16232 - Агендата за ко-креација и иновација во знаење на тема Енергетска сиромаштија во Европа, поддржана од COST (European Cooperation in Science and Technology), и Агенцијата за Финансирање на истражување и иновација на ЕУ (www.cost.eu). COST Акциите поврзуваат истражувачки иницијативи низ Европа и го овозможуваат растот на научни идеи преку колегијални научни размени. ENGAGER обединува разноврсни чинители, со цел подобро разбирање и решавање на предизвиците кои ги носи енергетската сиромаштија. ENGAGER содржи четири работни групи (WGs). Овој прирачник е подготвен од третата работна група (WG 3) посветена на "Дијалози – Ко-продукција на еманципаторни истражувања и практики". За повеќе информации посетете ја страната: <http://www.engager-energy.net/>. Овој прирачник за акција е преведен на повеќе од 15 јазика преку проектот "Жени во енергетска солидарност" финансиран од ЕУ програмата CERV 2025-2026. <https://wise-energy-solidarity.eu/>

Справување со енергетска сиромаштија: Зошто право на енергија?

7та цел од Целите за оддржлив развој на Обединетите Нации (ОН) цели кон обезбедување пристап до достапна, сигурна, оддржлива и современа енергија за сите до 2030та.

Во моментот, **759 милиони** луѓе глобално немаат пристап до електрична енергија, а **2.8 билиони** сеуште се ослонуваат на традиционални горива (п.р. дрва, животински измет, и јаглен) за готвење и топлење.

Во Европа, десетици милиони луѓе имаат дневни потешкотии со задоволување на енергетските потреби на нивното домаќинство, топлење на нивните домови во зима и ладење во лето, и плаќање на сметките за струја.

Електричната енергија е клучна и за остварувањето на многу од другите цели за оддржлив развој; како таква, мора да биде приоритетна област.

СОДРЖИНА

- **Што мислиме со 'право на енергија'?** (стр. 3)
- **Правото на енергија во пракса** (стр. 4)
- **Основите на правниот пристап** (стр. 5)
- **Енергија во законот за човекови права: присутна но не и заштитена** (стр. 6)
- **Контекст и практични аспекти** (стр. 7)
- **Поддржување на правото на пристап до енергија и енергетски услуги** (стр. 8)
- **Препознавање и решавање на дискриминаторски практики** (стр. 12)
- **Пристапност** (стр. 13)
- **Принципи за имплементација на правото на енергија** (стр. 14)
- **Библиографија** (стр. 18)

Пристапот до образование и вода се заштитени како основни човекови права, но за сега пристапот до енергија не е.

Енергијата често се третира како комодитет, чии понуда и побарувачка се под влијание на пазарни сили.

Влечејќи инспирација од последните случувања во ЕУ, овој документ нуди помош на различните актери кои се залагаат за заштита на правото на енергија како основа на достоинствен живот, по пристапни цени, и како дел од демократски енергетски сектор со учество за сите.

Интересот и добробитот на сите лица – индивидуално и колективно – мора да биде во центарот на енергетскиот сектор.

Промени во политиката за пристап до енергија во ЕУ

Достигнување ‘праведна и чиста енергетска транзиција’ е една од главните цели на Европскиот Зелен Договор (ЕЗД), кој цели кон достигнување на јаглеродно неутрална економија до 2050та. Договорот ветува екстра помош за земјите членки на ЕУ кои се соочуваат со најмногу предизвици, како и дека нема да има личност која е оставена да заостанува. ЕЗД го поддржува [ЕУ Столбот на Социјални Права](#) (2017).

Иако не е правно обврзувачки документ, ЕУ Столбот на Социјални права ја вбројува енергијата помеѓу основните услуги, објаснувајќи дека:

Принцип 20 • ЕУ Столб на Социјални права

Секој има право на пристап до квалитетни основни услуги, вклучувајќи вода, санитација **енергија**, транспорт, финансиски услуги, и дигитална комуникација. Поддршка за пристап до овие услуги мора да е достапна за сите лица на кои им е потребна.

Земајќи предвид дека енергетската сиромаштија погодува 50 до 80 милиони ЕУ жители, ЕЗД оди чекор понатаму. Преку релевантни ЕУ директиви, Договорот воспоставува обврски на земјите членки на ЕУ да развијат национални дефиниции за енергетска сиромаштија, и да постават цели, временски рамки и политики за решавање на истата.

Политиките може да се однесуваат на плаќањето сметки, инвестиции во декарбонизација, енергетска ефикасно и перформанс на градби, социјални енергетски проекти, или социјални мерки. Директивата за електрична енергија посочува дека таа мора да биде имплементирана складно со принципи на човекови права.

ЕУ Директива за електрична енергија 2019/944

“Енергетските услуги се клучни за заштита на добробитот на граѓаните на Унијата. Адекватно топење, ладење и осветлување, и енергија за напојување на апарати се основни услуги кои гарантираат достоинствен стандард на живот и здравје за граѓаните. Пристап до овие енергетски услуги им овозможува на граѓаните на Унијата да го остварат својот потенцијал, и промовира социјална инклузија.”

ЕУ Регулатива за управување 2018/1999

“Земјите членки ќе го проценат бројот на домаќинства кои живеат во енергетска сиромаштија, земајќи ги во обзир енергетските услуги кои се потребни за да се загарантира основен стандард на живот во релевантниот национален контекст, постоечките социјални политики и други релевантни политики, како и насоките од Комисијата за индикаторите на енергетска сиромаштија.”

Иако поголемиот дел од овој документ се однесува на ЕУ контекстот, **каде енергијата е достапна но не и ценовно пристапна**, овој прирачник нуди преглед на принципи, аргументи, и практични примери кои целат кон **олеснување на енергетска сиромаштија преку правото на енергија**.

Што мислиме со ‘право на енергија’?

Правото на енергија значи дека секој поединец има право на пристап до енергетски услуги кои се потребни за здравје, добробит, социјална инклузија и целосно учество во општеството. Енергијата е клучна за достоинствен човечки живот.

Поседувањето на ова право значи дека други, а особено државата, имаат должност да го овозможат ова право на сите, подеднакво и без дискриминација. Правото се однесува на мноштво различни активности, кои генерално спаѓаат под три теми:

ПРИСТАП

- Пристап до конкретни енергетски ресурси и залихи.
- Пристап до услуги кои ги задоволуваат дневните потреби за здравје, добробит, безбедност и учество во општеството.
- Загарантирано минимално ниво на енергетски услуги и снабдување со енергија.
- Загарантиран пристап до стабилно снабдување со енергија, без ризик од исклучување: исклучување поради неплатени сметки е прекршување на правото.

ЦЕНОВНА ДОСТАПНОСТ

- Цени кои се достапни во сооднос на приходот и вистинските потреби на поединците.
- Живеалишта, опрема, и апарати кои се енергетски ефикасни.
- Практики за наплата во кои нема дискриминација.

POLICY

GUIDELINES

PRACTISES

STANDARDS

RULES

ЕНЕРГЕТСКА ДЕМОКРАТИЈА

- Право на учество во процесите за носење одлуки на тема енергија и политики на енергетика.
- Право на учество во енергетски заедници.
- Право на пристап до информации за енергија и енергетски права.
- Правно на пристап до правда.

Правото на енергија во пракса

Признавањето на основни права подразбира соодветни должности да се почитуваат, заштитат и остварат истите тие права.

За да се остварат овие права, потребни се труд и активности од многу различни актери, на различни нивоа од општеството, и низ различни сектори.

За да се ефикасни, политиките мора да се насочени кон основните причини за енергетска сиромаштија, а не само кон олеснување на симптомите на истата.

Од перспективата на човекови права, **државата** е основниот носител на должноста да се создадат услови во кои правата можат целосно да се остварат. Поради ова, јавната власт мора да дизајнира издржана политичка рамка која придонесува кон прогресивното остварување на права во склад со достапните јавни и приватни ресурси. Исто така, јавната власт мора да воочи и реши било каква дискриминација или обесправеност, и да загарантира следење, надзор, и пристап до правда.

Политиките кои целат кон остварување на **правото на енергија** мора да бидат конкретни и уверени, насочени, но и доволно флексибилни за да можат да се приспособат кон комплексностите на енергетската понуда и побарувачка, различните извори на енергија кои се достапни како и различните лични потреби. Како што ќе видите на следните страници, тековната имплементација на ваквите политики може да биде регионална, национална, или локална и мора да ги земе предвид сите начини на кои различни актери може да допринесат кон олеснување на енергетска неправда.

Освен државата, останатите **јавни тела** (пр. регулатори, народни правобранители, социјални служби) како и **бизниси** (е.г. компании за енергија, произведувачи на електрични апарати, банки) имаат обврски околу ефективната остварување на правото на енергија. **Граѓанското општество**, како климатски и енергетски активисти или потрошувачки здруженија, играат огромна улога преку барањето на право на енергија, ангажирање на носители на одлуки и одговорни актери, како и надзор врз неговата имплементација.

Основите на правниот пристап

Правото на енергија во законот

Иако концептот на човекови права може да се најде во историјата на многу општества низ многу векови, основањето на закон за човекови права чија цел е да зададе правни обврски на држави да исполнат, заштитат и почитуваат човекови права е поврзан со Универзалната декларација за човековите права (усвоена во 1948) и со усвојувањето на правно обврзувачки регионални и меѓународни договори кои произлегуваат од неа.

Идејата дека сите луѓе секаде треба еднакво да уживаат човекови права, без дискриминација или обесправеност, е основен принцип во демократски општества.

Иако пристапот до енергетски услуги е веќе заштитен со други постоечки човекови права, воспоставувањето на самостојно право овозможува правото на енергија на луѓето да стане поконкретно и повидливо, и ја потенцира важноста на имплементирање мерки кон неговата реализација.

9 Признаени Права

Во моментот, овие 9 признаени човекови права се поврзани со енергетска сиромаштија:

- **Право на достоинствен живот**
- **Право на адекватен стандард на живеење, вклучувајќи го и правото на адекватно домување**
- **Право на физичко и ментално здравје**
- **Право на пристап до информации и слобода на изразување**
 - **Право на образование**
- **Право на одмор и игра, особено за деца**
- **Право на социјална безбедност, и социјална и економска заштита на семејството**
 - **Право на здрава животна**
- **Право на граѓанско учество, право на учество во социјален живот**

Во праксата на следење на човекови права сите овие девет права се поврзуваат со енергетска сиромаштија.¹ Правото на енергија воедно произлегува од и ги зајакнува овие права.

Право на достоинствен живот

Правото на живот значи дека државите мораат да преземат мерки кои ги заштитуваат сите лица од **“неприродна или прерана смрт, како и мерки кои овозможуваат достоинствен живот.”** Државите имаат должност да “преземат адекватни мерки со цел решавање на генералните услови во општеството кои ги спречуваат поединците да уживаат во достоинствен живот”. Ова вклучува, **“доколку тоа е потребно, преземање на мерки кои овозможуваат навремен пристап до основни добра и услуги** како храна, вода, засолниште, здравство, струја и санитација.”

UN HRC General Comment No. 36 on Right to Life in Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights (2018).

Право на адекватно домување

Правото на домување налага дека **“адекватна куќа мора да содржи одредени услови кои се клучни за здравје, безбедност, комфор, и исхрана”**. Ова вклучува **“оддржлив пристап до природни и заеднички ресурси, безбедна вода за пиење, енергија за готвење, греење, осветлување, санитација, и објекти за миење и перење.”** [...] Адекватното домување мора да биде оспособено за живот и физички безбедно, што значи дека мора да им овозможува едекватен простор на жителите кој ги заштитува од студ, влага, жештина, дожд, ветер, или други закани по здравјето [...]

UN CESCR General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing in Article 11 of the International of the Covenant on Economic Social and Cultural Rights (1991).

¹ Human rights treaty supervisory bodies, such as the European Committee of Social Rights, the UN Human Rights Committee, the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, or the UN Committees on the Rights of the Child and Women's Rights, have affirmed that all such rights are implicated by energy poverty (Hesselman, 2021).

Енергија во законот за човекови права: присутна но не и заштитена

Во моментот, правото на енергија не е експлицитно признаено во закон како самостојно право на пошироко ниво. Сепак, има видлив напредок во оваа насока, и неколку регионални и национални правни инструменти веќе го вградуваат ова право во своите закони.

Национално, неколку уставни, судови, и закони го признаваат ова право, вклучувајќи ги оние во Шпанија, Франција, Грција, Колумбија, Јужна Африка, Индија, Пакистан, и Филипините. (Hesselman 2021; Hesselman, Varo and Laakso, 2019).

Овие права имаат еден заеднички аспект: сите тие содржат конкретни повластувања за поединци и конкретни обврски државите да го овозможат пристапот кон енергија како човеково право.

Правото на енергија во постоечки правни инструменти

- **Член 14(2)х од Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација врз жените** формулира право на адекватен животен стандард за рурални жени кој експлицитно го вклучува правото на струја
- **Член 11 од Сан Салвадорскиот протокол за економски, социјални и културни права на Организацијата за америкаски држави** го признава човековото право на основни услуги, кое вклучува и пристап до енергија.
- **Член 36 од Повелбата за фундаментални права на Европската Унија** налага дека Европската Унија мора да го почитува пристапот до услуги од генерален економски интерес кој е веќе загарантиран во национално и ЕУ право, вклучувајќи го снабдувањето со струја и гас.

Наредните поглавја нудат примери на мерки преку кои може да се загарантира пристапот до безбедно домување и основни удобности за секое лице, како и обврски за заштита против исклучување поради неможност да се плати сметка. (Hesselman 2021; Tully 2006).

Правото на енергија: практични аспекти и контекст

Правото на енергија има воедно и универзална применливост и флексибилност да се приспособи на различни контексти. Ова е всушност и погенералниот став на правниот пристап, со оглед на тоа дека **потребите на заштитените лица изгледаат различно** во различни контексти, и може да се менуваат на база на **географски, социо-економски, или поединечни фактори**.

Од 1980тите навака, имплементацијата на човекови права е често поврзана со таканаречениот **‘пристап според можности’** развиен од Амартија Сен и Марта Нусбаум. Според овој пристап, главната цел е да се овозможи слобода на сите луѓе да бидат и да постигнат тоа што лично за нив е важно, и да се создаде услови кои овозможуваат да се постигне и почитува нивното човечко достоинство.

Земајќи го предвид овој пристап, правото на енергија подразбира неколку клучни елементи, вклучувајќи го **пристапот до социјално и материјално потребните**:

- **основна енергетска понуда** која е доволна, високо квалитетна, сигурна и континуирана;
- **енергетски извори и понуди** кои достигнуваат одредени стандарди на оддржливост, здравје, безбедност, и чистота;
- **електрични апарати** кои користат енергија на ефикасен начин за секојдневни потреби;
- **ценовно пристапна понуда** која не ја ограничува способноста на поединци да се погрижат за нивните останати основни потреби.

Пристапот според можности исто така признава дека почетните позиции на различни лица можат да бидат различни кога станува збор за остварување на нивното право на енергија. Фактори кои треба да се земат предвид се таканаречените **извори на ранливост** кои можат да го ограничат пристапот до енергија или пак можноста на поединци да платат за енергетски услуги. Па така, овие фактори бараат посебна заштита.

Со цел постигнување поголема еднаквост, правниот пристап бара од носителите на одлуки не само да ги воочат изворите на ранливост, туку и да приоритизираат дејствија насочени кон олеснување на условите кои предизвикуваат ранливост и елиминирање на каква било дискриминација. Во однос на правото на енергија, ова може да се однесува на активности во различни полиња вклучувајќи ги меѓу другите, енергетските услуги, нивната достава, или пак обезбедување на ценовна пристапност.

Извори на ранливост

- **Физички услови**
како возраст, болест, или инвалидитет, за кои може да е потребна опрема која користи повеќе енергија

- **Социо-економски разлики**
кои се должат на етничка припадност, род, класа, приход, државјанство, или сопственост на дом.

- **Контекстуални услови**
како географска локација, клима, урбани карактеристики, стил на живот, и културно наследство.

Поддржување на правото на пристап до енергија и енергетски услуги

Поврзување на правото на енергија со други пошироки цели како здравје, добробит, образование, инклузија, и учество, онака како што тоа се прави со останатите универзални права, подразбира дека сите поединци треба да имаат пристап до основно ниво на енергија. Ова се почесто води до формулирање на концептот на таканаречени 'минимум енергетски услуги'.

Прашањата пак кои произлегуваат од овој концепт се: кој одлучува кои услуги треба да се нудат на кое ниво, и дали 'ценовна пристапност' ќе значи (бар за некои групи) дека енергијата ќе биде достапна по ниски цени или пак бесплатно.

Основни енергетски услуги

- Ладеење и греење
- Греење на вода
- Осветлување
- Домаќински и електрични апарати
- Готвење
- Чистење
- Лична хигиена
- Домашна здравствена нега

Минимум количини и квалитет, во однос на потреба и контекст

Индикатори за минимум енергетски потреби

- минимална количина на енергетски услуги
- список на релевантни апарати
- минимум ниво на енергетска ефикасност
- минимум ниво на квалитет на понуда (стабилна понуда)
- минимум ниво на киловат часови на струја и/или кубни метри гас или останато гориво.

Генерално, енергетската заедница се согласува на пет индикатори врз основа на кои може да се пресметаат минималните енергетски потреби. На база на овие индикатори, може да се одредат основните количини на енергија кои се потребни за исполнување на индивидуалните права и способности, како и останатите релевантни минимуми и стандарди низ различни региони и земји од светот, со посебен фокус на личи потреби и достапни енергетски решенија.

Минимумите можат да се одредат преку **советодавни процеси** и врз основа на

емпириски утврдени стандарди за добробит (Walker et al 2016; Hesselman et al 2021).

Светската Здравствена Организација (СЗО) утврдува дека минималната внатрешна температура која е потребна за да се избегнат негативни ефекти врз здравјето, а да се постигне термален комфорт, е 18 до 24 степени целзиусови. Оваа температура може да варира на база на (помеѓу други фактори) нивото на ранливост на жителот. СЗО исто така поставува и основни параметри за влажност, влага, и квалитет на внатрешен воздух кој е поврзан со изворите на енергија и методите на готвење. (WHO 2009; WHO 2014; WHO 2018). Уште еден стандард овде е и минимум нивото на лумени светлина за да се избегне оштетување на видот, и да се овозможи безбедното извршување на различни задачи. Ова е одразено во бројот на сијалици, или вати по соба или поединец, како и удобно користење или време потребно за задача.

Дефинирање на правниот минимум: остварување на способности

На глобално ниво постојат многу различности помеѓу светските нации кога станува збор за годишното користење на енергија по глава жител. Овие разлики кореспондираат и со нееднаквоста во развој помеѓу луѓето, како и нееднаквоста помеѓу нивоа на добробит. Во европските општества преовладува ставот дека релативно повисоко ниво на универзални енергетски услуги допринесува кон нивоа на здравје и добробит кои кореспондираат со националните или регионалните животни стандарди (Walker, Simcock and Day, 2016). Во централна Европа на пример, истражувањата покажуваат дека 80 –

150 гигацули енергија по глава жител годишно (за целокупните енергетски потреби) се сметаат за соодветната количина која е потребна за одржување на моменталните стандарди на здравје и добробит (Frigo et al., 2021). Минималното ниво на енергија треба да се ажурира редовно, бидејќи воведувањето на обновливи извори на енергија или примената на мерки за енергетска ефикасност можат да го променат волуменот на енергија кој е потребен за да се задоволат потребите на едно домаќинство.

Иако оваа пракса сеуште не е широко применета, овие пресметки можат да се користат за да се воспостави минимално ниво на енергетски услуги кои би се нуделе бесплатно – или за сите, или само за ранливи домаќинства. Во тој случај, податоци од домаќинствата би можеле да се користат за да се воспостави правична ценовна шема за потрошувачка која го надминува минимално потребното ниво (прогресивни блок тарифи).

На пример, се проценува дека на едно просечно домаќинство во Шпанија кое се состои од едно лице би му требале помеѓу 2112 киловатчас и 4232 киловатчас енергија годишно за да ги задоволи своите потреби за готвење, внатрешно осветлување и напојување на апарати (Arenas Pinilla et al., 2020). Во споредба, моменталната социјална тарифа за електрична енергија во Шпанија поддржува минимална потрошувачка од помеѓу 1380 киловатчас и 4140 киловатчас енергија годишно за домаќинство без деца. Во случајот на ‘потрошувачи кои се изложени на ризик од социјална ексклузија’ и кои имаат низок приход поддржан од социјални услуги, овие домаќинства имаат право на пристап до бесплатна струја.

Дефинирање на минимуми за земји во развој

За земјите во развој од Глобалниот Југ, Меѓународната агенција за енергија (МАЕ 2020) установува дека минимална снабденост со енергија од 1250 киловатчас годишно би можела да напои едно просечно домаќинство и да му овозможи основни потреби. Со поефикасни апарати, потребите на истото тоа домаќинство би можеле да се задоволат со само 420 киловатчас енергија годишно.

Appliance	Operational time/day
1 small refrigerator	24 hours
1 fan	6 hours
4 lightbulbs	5 hours
1 television	4 hours
1 mobile phone	Intermittently, 24 hrs

Сметајќи ја проценката на МАЕ преминимална, особено со оглед на тоа дека потребите за енергија на сите поединци се протегаат и надвор од домот, организацијата *Energy for Growth Hub* предложува снабденост од 1000 киловатчас годишно по лице како поадекватна количина. Од оваа количина, организацијата проценува дека 300 киловатчас би се искористиле во домаќинството, а останатите 700 киловатчас би биле достапни за користење во склоп на поширокиот социјален и економски живот. (Moss et al. 2021).

За да се следи напредокот кон универзален пристап до модерна, ценовно пристапна и сигурна енергија (цел 7 од целите за одржлив развој на ОН), ОН развива повеќеслојна рамка која ја вклучува енергијата потребна за повеќе услуги како готвење и/или готвење на струја, осветлување, ладење/греење, ладење на храна, ТВ/радио, перење и пеглање. Според оваа рамка, минималната енергетска потрошувачка на едно домаќинство може да биде до 3000 киловатчас годишно (Bhatia and Angelou 2015).

Алтернативно, правото на енергија може да се имплементира и преку дефинирање на минимум нивоа на услуга. Во Баскија (Шпанија) агенцијата за социјално домување ALOKABIDE преку пилот проект тестираше иновативен пристап за гарантирање минимум внатрешна температура од 18 степени целзиусови на социјално загрозуени граѓани кои живеат во социјални домови (Hernández-Cruz et al., 2021).

Други показатели кои бе можеле да се искористат овде се ИСО стандардите; стандарди за квалитет и перформанс на апарати за готвење и греење, и други апарати за домаќинство; или користење на конкретни извори на гориво предложени од алијансата Clean Cooking Alliance. СЗО иста така поставува стандарди за квалитет на внатрешен воздух кога се согоруваат (крути) горива во домот (WHO 2014). Организацијата всушност не препорачува и предлага забрана за користење на (сиров) јаглен и керозин, и поставува граници за емисии на одредени субстанции во домот. Ова е важно бидејќи цврсти горива (како дрва и јаглен) сеуште често се користат во многу европски домаќинства, иако тие можат да имаат сериозни негативни ефекти врз здравјето поради загадување на воздухот.

Безбеден, сигурен и непрекинат пристап: забрана за исклучување

Со цел заштита на правото на пристап до енергетски услуги кои се потребни за задоволување на основите потреби, правниот пристап стриктно забранува исклучување или прекинување на основното снабдување со енергија – дури и кога потрошувачите не се способни да ги платат своите сметки. Овој пристап налага дека компаниите мора да продолжат со снабдување на енергетските услуги, земајќи ги предвид 'можностите за плаќање' на секој поединец. (ОН, 2003).

Оваа забрана се основа на тоа дека неплаќањето сметки е само манифестација на посериозни проблеми кои исклучувањето само ги влошува. Поради тоа, исклучувањето никогаш не може да се остави на дискреција на комерцијалните снабдувачи, туку мора да е строго контролирано од јасни закони.

Во моментот, не постои широка забрана за исклучување на ЕУ ниво. Во либералниот пазарен контекст на Европа, ова значи дека ранливи домаќинства се изложени на ризик.

Несигурен пристап: припејд мерачи и само-исклучување

Припејд мерачи за гас и струја се промовираат како механизми со кои луѓето можат сами да ги менаџираат своето користење и трошење на енергија, со цел да избегнат исклучување. Често, овие мерачи се предложени како алат кој дава повеќе контрола на потрошувачи кои живеат во енергетска сиромаштија.

Иако користењето на овие мерачи до некаде придонесува до одредена заштита од долгови и исклучување, припејд мерачите претставуваат ризик да се создадат таканаречени 'второкласни енергетски потрошувачи', кои сами би си ја ограничувале или исклучувале потрошувачката на енергија. Ова би можело да доведе до нови форми на дискриминација, обесправеност, и енергетска сиромаштија.

Припејд мерачите се некомпатибилни со правниот пристап, бидејќи товарот за плаќање е ставен ексклузивно на потрошувачот, кој типично потекнува од социјално загрозуено домаќинство. Исклучувањето не е извршено директно од добавувачот поради неплатени сметки, но корисниците самите прекинуваат со користење кога веќе не се во можност да го дополнат салдото. Ова се нарекува само-исклучување (Shaver 2018).

Поради ова, користењето на овие мерачи се смета за прифатливо само кога вообичаените системи не се можни или кога самиот корисник ги преферира поради основана причина. Во ваквите случаи, припејд шемите мора да се нудат заедно со поволни гаранции за основно снабдување со енергија.

ОН ги поттикнува Белгија и Германија да преземат мерки за задоволување на основните потреби за струја и енергетски потреби

Во 2018, Комитетот на ОН за економски, социјални и културни права (UN CESCR) изрази грижа дека голем број домаќинства во Германија, особено оние кои примаат социјална помош, искусуваат енергетска сиромаштија. Понатаму, во 2016, скоро 328 000 домаќинства беа погодени од исклучување поради неплатени сметки. Комитетот препорача Германија **да усвои ефективни мерки преку кои ќе осигури дека сите домаќинства можат да ги задоволат своит основни потреби за струја**, притоа избегнувајќи исклучувања за домаќинства кои не се во состојба да платат за своите основни потреби.

Во 2020 **UN CESCR** изрази грижа за ефектот кој цените за енергија го имаат врз целокупниот буџет на едно домаќинство, особено во случајот на социјално загрозени домаќинства во Белгија, како и за праксата на исклучување на гас и струја поради неплатени сметки. На Белгиската влада и беше препорачано да **преземе мерки за да осигури минимално снабдување со енергија, дури и во случаи каде што се инсталирани буџет мерачи.**

UN CESCR, Concluding Observations: Germany (2018) E/C.12/DEU/CO/6; Belgium (2020) E/C.12/BEL/CO/5.

Препознавање и решавање на дискриминаторни практики

Забраната за дискриминација е воспоставен основен принцип во законот за човекови права: таа мора да се примени и на правото на енергија. **Забраната за дискриминација е блиско поврзана со еднаквост, правичност, и ранливост**, и подразбира преземање чекори да се утврди кои поединци или групи се запоставени или дискриминирани, директно или индиректно, во закон или во пракса поради одредени карактеристики.

Постојана родова нееднаквост е особено видлива во контекстот на енергетска сиромаштија, често отсликувајќи разлики во приход, но и различни лични потреби, интереси, избори, и контекстуални фактори. Некои луѓе се погодени од **мноштво дискриминации**, кога нивната обесправеност е интерсекционална и се пресекува со повеќе оски на нееднаквост (Council of Europe, 2021).

Признаените основи за дискриминација во законот за човекови права се:

- етничка припадност • пол • јазична припадност • религиска припадност • политички или други мислења • национално или социјално потекло • имотен статус • статус при раѓање или друг статус, како на пример попреченост, возраст, брачен или семеен статус • сексуална ориентација и родов идентитет • здравствен статус

Правото исто така ги признава:

- местото на живеење • економска или социјална ситуација, вклучувајќи статус како кирација, сопственик на дом, или неформален жител – аспекти кои се особено битни за пристап до енергија

Енергија и социо-економска дискриминација: Ромите во Централна Европа

Одредени групи и заедници во Европа се наоѓаат во особено ранливи услови кога станува збор за пристап до енергетски услуги. Ситуацијата на Ромите привлекува особено внимание во следењето на човекови права, поради нивната ситуација на слаб пристап до основни услуги, вклучувајќи енергија. (OHCHR 2016; OHCHR 2020; European Social Committee 2012).

Ромските заедници низ Европа со декади живеат како особено лишено и исклучено малцинство, често во области изложени на загадување, и со лош пристап до вода, канализација, и енергија. Во сегрегирани рурални заедници, сиромашни ромски семејства често не успеваат да ги задоволат своите основни енергетски потреби и прибегнуваат кон собирање дрва, горење на нискоквалитетни цврсти горива, или се ослонуваат на неформални струјни приклучоци.

Овие услови укажуваат на структурни нееднаквости и дискриминација во пристапот до енергија. Неможноста да се достигнат основни енергетски способности, како на пример пишување домашна или работење на компјутер се тековни недостатоци кои имаат долгорочен ефект. Ромите кои немаат пристап до енергија имаат и понизок пристап до образование и информации, што претставува пречка во процесот на излегување од кругот на екстремна сиромаштија.

Информациите како алат против дискриминација

Собирањето на дисагрегирани податоци за дискриминација во пристапот кон и користењето на енергија, приход, квалитет на домување, итд. е витално во борбата против дискриминација во правниот пристап. Овие податоци водат кон подобро разбирање на уникатните потреби или предизвини со кои се соочуваат одредени групи, како на пример жени или самохрани мајки од различни етнички малцинства; пензионери со ниски приходи кои живеат во рурални области; семејства кои се грижат за деца со попреченост; оги или млади. Податоците играа важна улога во развојот на приспособени мерки, додека пак генерични политики можат да ја влошат интерсекционалната дискриминација.

Ценовна пристапност

Ценовната пристапност е една од основните параметри на адекватни енергетски услуги: способноста на поединци да достигнат пристап до бар минимален ниво на енергија може да се оствари само доколку снабдувањето со енергија и ефикасни апарати се ценовно пристапни за сите. Поради ова, потребата да се осигури основен пристап до енергетски услуги кој е ценовно пристапен е уште еден клучен елемент на правниот пристап.

Според ОН Регулаторните индикатори за обновлива енергија (RISE) кои се приложени кон 7та цел за обновлив развој, ценовната пристапност на енергетски услуги е поврзана со целокупниот приход на едно домаќинство. Индикаторите наведуваат дека во топли клими 5% од буџетот се смета за прифатлива сума, додека во поладни клими максимум 10% од буџетот е поадекватна сума со оглед на потрошувачката на греење. Во контекстот на климатски промени, ладењето би можело да стане еднакво критично за здравјето и добробитот на поединци.

Ценовната пристапност мора да се разбере во однос на:

- **личните можности** – она што една личност може да си го дозволи, друга личност не може.

- **можноста на едно домаќинство да си дозволи други потреби** од кога ќе ги плати сметките за енергија – со други зборови, цената на енергија не би требало да доведе до ограничување на други есенцијални трошоци.

Растот на температурите ќе ја зголеми побарувачката за ладење

По посета на Шпанија во 2020, Специјалниот Рапортер за човекови права и екстремна сиромаштија на ОН наведе дека климатските промени ќе имаат драматичен ефект врз луѓето кои живеат во сиромаштија. Поради ова, Рапортерот ја повика Шпанија да се осигури дека политиките за социјална заштита во земјата ги штитат и оние поединци кои веќе живеат во сиромаштија и оние кои се на ризик да бидат втурнати во сиромаштија поради глобално затоплување. Поради скорешните топлотни бранови кои веќе предизвикуваат смрт, сиромашни семејства без пристап до струја или клима се изложени на ризик.

HRC, Report of the Rapporteur on Extreme Poverty: Mission to Spain (2020) A/HRC/44/40/ADD.2

Постојат различни индикатори за ценовната пристапност на минимум енергетски услуги, како на пример индикаторот 10%, 2M индикаторот, или индикаторот низок-приход/високи цени за енергија (LINC). Кој и да се користи, целта е да се процени дали трошоците поврзани со основни енергетски потреби ги ограничуваат останатите трошоци во домаќинството. За оваа проценка обично е потребно и пошироко разбирање на начинот на кој домаќинствата го креираат својот буџет. Доколку трошоците за основни енергетски потреби ги *надминуваат* можностите на некоју групи во општеството, без разлика на причините, правниот пристап наложува должност на владата или регулаторот да воспостави мерки кои ја подобруваат ценовната достапност. Ова е применливо и во јавните и во приватните пазари на енергетика. Мерките можат да вклучуваат регулирање на цени и тарифи за енергетски услуги, финансиска или практична помош за намалување на сметките (п.р мерки за енергетска ефикасност) или различни форми на насочена поддршка преку системот за социјална помош или бенефиции.

Затворање на јазот во приходите: пристојна плата за живеење

Нискиот приход е фактор кој придонесува кон неможноста на поединци да си дозволат основни енергетски услуги. Овде, владите и институциите можат да преземат неколку типови на мерки:

- Обезбедување минимален приход кој овозможува пристоен живот, вклучувајќи ја можноста да се плати пристап до адекватни енергетски услуги.
- Создавање подобри можности за остварување приход, со пружање помош на поединци да пристапат кон адекватни работни места или да изградат свој (мал) бизнис.
- Подобрување на социјалните шеми, со фокус на насочена суплементација на приход, менаџерски програми, или (доколку е потребно) простување на долгови.
- Имплементација на 'универзален основен приход' со цел обезбедување на основни потреби.

Принципи за остварување на правото на енергија во пракса

Правниот пристап бара дизајнот на стратегиите и политиките на енергетска транзиција да ги земе предвид – или дури и стави во преден план – ранливите поединци и оние кои живеат во енергетска сиромаштија. Правото на енергија мора да биде основано на принципи како **енергетска демократија** и **јавна контрола** врз ресурсите и системите на добавување. Ова право се заснова врз правата на **јавно учество во носењето на одлуки, пристап до информации, и пристап до правда**. Ова налага робустни системи на владеење и **транспарентност**: поединците мора да имаат шанса да допринесат на значителен начин кон процесот на носење одлуки поврзани со енергија, со помош од избрани претставници или тела посветени на заштита на нивните права како на пример народни правобранители или регулатори.

Енергетска демократија за политика фокусирана кон луѓето

Постоењето на правото на енергија на хартија не е доволно за да се осигури негово исполнување. Поради ова, овозможување директно учество на луѓето во процесите за носење одлуки околу енергија е основен принцип на таканаречената енергетска демократија – бидејќи им дава глас на луѓето да одлучат 'како' правото на енергија треба да биде испочитувано, заштитено, и исполнето. Ова е особено важно сега кога транзициите кон карбон-неутрални општества се во тек.

Иако правото на енергија е универзален принцип, конкретните права и потреби треба да се одредат низ различните европски општества преку **јавни процеси** и врз база на социо-економскиот контекст. Дефинирање на правата, политиките за нивната имплементација, и механизмите за заштита мора да се базирани на вистинските потреби на луѓето како и нивните животни искуства. Одлуките треба да се носат со и за луѓето, а не само за нив. (ENGAGER 2021).

Начини на кои може да се овозможи енергетска демократија вклучуваат формирање и оддржување на граѓански енергетски собранија; префрлање на сопственот и контрола врз енергетските системи во јавни раце, вклучително и преку децентрализација или враќање на општинска контрола (Kishimoto et al 2017); воспоставување на силни граѓански репрезентативни тела, дури и во енергетски компании и агенции за домување; или поддржување на инклузивни граѓански енергетски заедници или енергетски општи добра (Caramizaru and Uihlein 2020).

Заштита и застапување на корисници, вклучувајќи и решавање на прекршени права

Активистите, народните правобранители, потрошувачките групи, и академската заедница сите играат клучни и комплементарни улоги во процесот на подигање свесност и градење политички моментум:

- **Групите за поддршка и застапување на корисници** можат да стапат во контакт со погодените луѓе и да го прошират нивното знаење за енергија и правото на енергија. Со тоа, овие групи можат да се здобијат со нивната доверба и да преземат активни улоги во енергетската демократија. Како претставници, тие исто така можат да ги појачаат нивните гласови и да подигнат свесност.
- **Правобранителите /Омбудсманите**, преку постапување по индивидуални поплаки и нивно приспособирање, се клучни партнери во примената и мониторингот на овие права.

Тајмингот е битен кога станува збор за заштита и застапување на корисници. Најдобро би било доколку активистите и народните правобранители стапуваат во контакт со луѓе рано и често, со цел да ги информираат за нивните права и да постапат во случај на прекршувања. Комуникација со политичарите во периодот пред избори може да допринесе кон оформување на нивните платформи, а пак останување во контакт со нив по изборите осигурува дека тие ќе ги оддржат своите ветувања.

Градење на коалиции помеѓу организации и групи загрижени за енергија или енергетска сиромаштија, правична (енергетска) транзиција и кризи на домување може да допринесе кон инклузивен и репрезентативен правен активизам. Со ова исто така се согледува и фактот дека во секојдневното искуство правата на дом, енергија, вода, чиста околина, здравје итд. се често поврзани и взаемно зависни.

Алијансата против енергетска сиромаштија

Алијансата против енергетска сиромаштија (*Aliança contra la Pobresa Energètica* or APE) беше основана во Барселона во февруари 2014, под паролата на **пристап до основни потреби** (поточно енергија и вода) како **фундаментално човеково право**. Алијансата изгради критичка маса за застапништво преку градење на коалиции помеѓу социјални организации и организации за заштита на

животна околина кои се загрижени за енергетска сиромаштија, домување и иселување. Оваа мобилизација доведе до усвојување на Каталанскиот закон 24/2015 за 'кризата на домување и енергетска сиромаштија' кој е базиран на правниот пристап и кој забранува иселување и исклучување од основни услуги за домаќинства кои се оценети како ранливи од локалните социјални служби.

Една од клучните активности на Алијансата е поддржувањето на "колективни советодавни парламенти" каде поединци можат да дојдат и ги споделат своите потешкотии во безбеден и познат простор, но и да се запознаат со своите права. Преку овие состаноци и новите случаи кои континуирано се дискутираат за време на истите, знаењето расте и нови практични решенија се развиваат колективно. Собранијата имаат експлицитна родова димензија бидејќи тие се во главно посетени од жени кои пријавуваат неплатени сметки и комунални долгови, или исклучувања и/или иселувања. Собранијата целат кон зајакнување, пристап до информации, делење на знаење и поддршка, учество, и дисеминација и застапување на 'правото' на услуги.

Владеене и распределба на обврски

Државите и регулаторите ја играат најголемата улога во воспоставувањето на регулаторна рамка преку која се обезбедува правото на енергија. Ова ги вклучува и одлуките за тоа кои други тела и лица се одговорни, и на кој начин треба да се регулира нивната одговорност. Во нивната регулаторна и надзорна улога, владите мора да обезбедат доследност низ различните нивоа на владеене со енергетскиот сектор, вклучувајќи ги и приватните актери (п.р комуналии, секторот за енергетска ефикасност, градежниот сектор). Политиките мора да се доследни на национално и локално ниво, помеѓу фискални и финансиски чинители, и помеѓу различните јавни сектори (п.р домување, социјална помош, здравство).

Според правниот пристап од особена важност е владите да се посветат на инклузивни партиципаторни процеси преку кои ќе се воспостават конкретни детали (п.р минимум енергетски услуги) и ќе се развијат ефективни и робустни планови за решавање на енергетската сиромаштија. Плановите мора да имаат конкретно дефиниран тајмлајн, јасно одредени обврски за различните актери, и јасно да ги воочат и дефинираат достапните ресурси. Државите мора да преземат одговорност во редовното ажурирање и мониторинг на овие планови. Со оглед на тоа дека се очекува владеачките кадри на локални нивоа да одиграат клучна улога во имплементацијата на правото на енергија, градењето на капацитети треба да се случи на општинско и регионално ниво.

Транспарентност и одговорност во јавните услуги и приватниот сектор

Правото на пристап до информации е клучно за правото на енергија. Поединци и претставници мора да имаат лесен пристап до материјали кои се однесуваат на цени, договори и слично, како и до шеми и механизми за поддршка преку кои можат да постигнат правда.

Транспарентност и одговорност се клучни од страна на чинителите во овој контекст. За да се ограничи системска злоупотреба и дискриминација, податоци за прашања како ислучување, заостанати долгови, или потешкотии со плаќање мора да се собрани и јавно достапни.

Механизмите за поставување на цени за енергија и преговори поврзани со регулација на секторот мора да се транспарентни и достапни за сите. Есенцијални елементи од политиките за енергија треба да се објавуваат во форма на информативни листи, и пишан јазик кој е разбирлив за сите публики.

Според Водечките принципи за бизнис и човекови права на ОН (UN Guiding Principles on Business and Human Rights) снабдувачите на енергија имаат активна одговорност да обезбедат пристап до информации и транспарентност, и имаат директна одговорност да ги почитуваат и промовираат човековите права. Водечките принципи се клучна меѓународна рамка која воспоставува обврски и обезбедува правни лекови доколку се случи злоупотреба или прекршување на правата, вклучувајќи и преку механизми за поплаки (ОНСНР 2011). Одговорноста може да заземе различни форми, но секогаш мора да обезбеди независен надзор.

Како понатаму: Ангажирање за правото на енергија

Перспектива заснована на правото на енергија:

- Ги става **основните потреби за енергија на секој поединец** во преден план
- **Гледа во секој поединец како 'најважната единица за грижа'** во политиките за енергетска сиромаштија и цели кон утврдување и елиминација на **неправда, обесправеност, и нееднаквост**
- **Ги потенцира должностите на јавната власт и останатите актери**, и бара владеење со енергетска сиромаштија на правна основа
- **Воспоставува структури** преку кои граѓаните и нивните претставници **можат да се повикаат на правото на енергија** за да побараат минимум пристап до енергетски услуги, ценовна пристапност, заштита од исклучување и еднаквост, или да го оспорат користењето на припејд мерачи.
- **Овозможува и гаи енергетска демократија** која се состои од правата на **учество, пристап до информации, пристап до правда, и одговорност.**
- **Ги вклучува општеството, граѓаните и останатите чинители** во дискусија на тема како најдобро да се реши енергетската сиромаштија. Правото на енергија не е само **повик кон акција** – тоа може да биде и **правен концепт и морален императив** – човековите права се за сите, и тие се **основата врз која одлучуваме како општеството може да ги задоволи основните потреби на сите свои членови.**

Библиографија

Arenas Pinilla, E, R. Barrella, A. Cosín López-Medel, J.I. Linares Hurtado, J.C. Romero Mora, C. Foronda Diez and L. Díez Alzueta (2020). *Desarrollo de un modelo de cálculo de gasto eléctrico teórico en los hogares españoles*. ECODES-Fundación Ecología y Desarrollo / Cátedra de Energía y Pobreza, Universidad Pontificia de Comillas.

Bhatia, M. and N. Angelou (2015). *Beyond Connections: Energy Access Redefined*, ESMAP Technical Report, World Bank, Washington DC
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24368>

Bradbrook, A. and J. Gardam (2006) "Placing Access to Energy Services with a Human Rights Framework", *Human Rights Quarterly* 28: 389.

Council of Europe. *Intersectionality and Multiple Discrimination*. www.coe.int/en/web/gender-matters/intersectionality-and-multiple-discrimination

Day, R., G. Walker and N. Simcock (2016). "Conceptualising Energy Use and Energy Poverty using a Capabilities Framework". *Energy Policy* 93:255-264.

ENGAGER (2021), *A Toolkit for a Just Transition With the People*. www.engager-energy.net/wp-content/uploads/2021/11/Engager-Toolkit--draft-2.pdf (21 October 2021)

European Committee of Social Rights, *International Federation for Human Rights (FIDH) v. Ireland* (12 May 2017) Decision on Merits, Complaint No. 110/2014.

European Committee of Social Rights, *Médecins du Monde – International v. France* (11 September 2012), Decision on Merits, Complaint No. 67/2011.

Frigo G., M. Baumann and R. Hillerbrand (2021). "Energy and the Good Life: Capabilities as the Foundation of the Right to Access Energy Services," *Journal of Human Rights and Development* 22:218.

Guyet. R. (2015). "Précarité énergétique et justice énergétique: un droit À l'énergie est-il pensable?" *L'Europe en Formation* 378:126-145.

Hernández Cruz, P., J.M. Hidalgo-Betanzos, I. Antepara, I. Aberasturi, and D. Pérez (2021) "Guaranteeing a minimum temperature of 18 degrees C in low-income dwellings", FPRN-ENGAGER Conference 'Making Decarbonisation Fair'; 1-4 March 2021.

Hesselman M., (2021). "Energy poverty and household access to electricity services in international, regional and national law" in M. Roggenkamp et al (eds), *Edward Elgar Encyclopedia of Energy and Environmental Law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing

Hesselman M. (2021, in press). "Right to Energy", in Hofbauer, Philipp, Binder and Nowak (eds) *Elgar Encyclopedia on Human Rights*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Hesselman M., A. Varo, R. Guyet and H. Thomson (2021). "Energy Poverty in the COVID-Era: Mapping Global Responses to the Pandemic in Light of Momentum on the Universal Right to Energy" *Energy Research and Social Sciences* 18 <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102246>

Hesselman. M., A. Varo and S. Laakso (2019). *The Right to Energy in the European Union*. ENGAGER Policy Brief No. 2 via: www.engager-energy.net/policy-brief-on-the-right-to-energy/.

Human Rights Council (2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Mission to Spain*, A/HRC/44/40/ADD.2

Human Rights Council (7 October 2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Just Transition*, UN Doc. A/75/181/Rev.1.

Kishimoto S., O. Petitjean and L. Steinfors (eds) (2017). *Reclaiming Public Services: How Cities and Citizens are Turning Back Privatization*. Amsterdam: Transnational Institute via: www.tni.org/en/publication/reclaiming-public-services

Löfquist, L. (2020). "Is There a Universal Human Right to Electricity?" *The International Journal of Human Rights* 24:711.

Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Spain* (18 December 2020) ESP 6/2020.

- Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Serbia* (16 November 2016) SRB 3/2016.
- Office of the High Commission for Human Rights (UN OHCHR), *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework* (UN: Geneva 2011) HR/PUB/11/04.
- Ormandy, D and V. Ezratty (2012). "Health and Thermal Comfort: From WHO Guidance to Housing Strategies", *Energy Policy* 49.
- Shove, E. and G. Walker (2014). "What is energy for? Social practice and energy demand", *Theory, Culture and Society*, 31:5, 41-58.
- Simcock N., H. Thomson, S. Petrova and S. Bouzarovski S. (eds) (2018). *Energy Poverty and Vulnerability: A Global Perspective*, Abingdon: Routledge.
- Szulecki, K. and I. Overland (2020). "Energy democracy as a process, an outcome and a goal: A conceptual review", *Energy Research and Social Science* 69
<https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101768>.
- Tirado-Herrero, S. and M. Hesselman (eds) (2020). "New Narratives and Actors for Citizen-led Energy Poverty Dialogues", ENGAGER Policy Brief No. 4, (September 2020) via: www.engager-energy.net/policy-briefs/
- Tully S. (2006). "Access to electricity as a human right", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 24:557-587.
- Tully, S. (2008). "The human right to access clean energy" *Journal of Green Building* 3:140-148.
- Walker, G. (2015). "The right to energy: meaning, specification and the politics of definition", *L'Europe en Formation* 378:26-38.
- Walker, G., N. Simcock N and R. Day (2016). "Necessary energy uses and a minimum standard of living in the United Kingdom: Energy justice or escalating expectations?" *Energy Research and Social Science* 18:129-138.
- WHO (World Health Organization) (1987). *Health Impact of Low Indoor Temperatures*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2007). *Housing, Energy and Thermal Comfort: A Review of 10 Countries Within the WHO European Region*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2009). *Guidelines for Indoor Air Quality: Dampness and Mould*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2014). *Indoor Air Quality Guidelines: Household Fuel Combustion*, World Health Organization.